

ДИДАКТИЧНІ ІДЕЇ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ С. Х. ЧАВДАРОВА

А. Ю. Кузьменко,

аспірант відділу історії та філософії освіти

Інституту педагогіки НАПН України

e-mail: kuzanya@i.ua

У статті розкрито значення педагогічної спадщини відомого українського вченого Сави Христофоровича Чавдарова (1892–1962) для сучасної педагогічної науки та практики. Зокрема, автором на основі аналізу відомих праць вченого (підручників української мови для початкових класів, методик для педагогічних училищ і вищих навчальних закладів тощо) визначено та схарактеризовано методичні прийоми підручникотворення, які дають змогу забезпечити вивчення учнями навчального матеріалу через сприйняття й усвідомлення ними навчальних текстів і наочних матеріалів.

Дослідження, творче переосмислення дидактичних ідей С. Х. Чавдарова та застосування у підручникотворенні поглиблює й збагачує наукові засади, що сприятимуть підвищенню якості навчальної книги на сучасному етапі реформування національної системи освіти.

Ключові слова: педагогічна спадщина С. Х. Чавдарова; дидактика; методи навчання; організація навчального процесу; методика викладання; освітня діяльність.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується суттєвими зрушеннями в усіх його сферах, зокрема й у галузі освіти, значення якої відчутно зростає в контексті соціокультурних проблем, що постають сьогодні перед суверенною Україною.

У державних документах (зокрема в Конституції України, Законі «Про освіту», Законі «Про вищу освіту», Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», Концепції національного виховання, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст.) закладено основи докорінного реформування освіти, відтворення інтелектуального та духовного потенціалу українського народу, виходу вітчизняної науки та техніки на світовий рівень, забезпечуючи конкурентоспроможність фахівців у європейському та міжнародному просторі.

Критичного осмислення минулого потребує сучасна парадигма освіти й виховання, яка сприятиме поліпшенню оволодіння системою знань, умінь і навичок,

формуванню майбутньої фахової компетентності задля успішної реалізації особистих інтересів та інтересів суспільства.

Звернення дослідників до проблем історії педагогіки, переоцінка ними окремих фактів життя та діяльності відомих особистостей дають можливість по-новому оцінити здобутки вітчизняної педагогіки в контексті історичних подій та скористатися ними для формування й удосконалення нових освітніх технологій в умовах соціальних перетворень в Україні.

У розвитку теорії та практики сучасного національного шкільництва особливо значення набуває вивчення історії української освіти й педагогічної думки, яка завжди є персоніфікованою: у ній віддзеркалюється особистість її носія, з його поглядами, переконаннями, віруваннями та вподобаннями. Тому аналіз праць і життєвого шляху педагогів, письменників, громадських діячів, учених, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної науки та здобутки яких свого часу не було належно поціновано, залишається актуальним.

Аналіз досліджень та публікацій. Погоджуючись із твердженнями дослідників історії педагогіки про те, що педагогічна персоналія сьогодні — це один із найпоширеніших напрямків історико-педагогічних досліджень, слід підкреслити, що творчі надбання вчених, їхні теоретичні та практичні доробки в галузі педагогічної науки привертають увагу сучасних дослідників проблем організації навчального процесу в школі, методик викладання різних предметів та вдосконалення технологій навчання.

У цьому контексті слід відзначити наукові доробки, присвячені історії українського шкільництва, розвитку національної освіти й виховання, які помітно активізувалися останнім часом (А. Алексюк, Л. Березівська, Л. Бондар, Л. Вовк, І. Воробець, Н. Дічек, Т. Завгородня, І. Зайченко, С. Золотухіна, І. Зязюн, Н. Калениченко, Н. Коляда, В. Кузь, І. Курляк, Н. Побірченко, Б. Ступарик, І. Стражнікова, О. Сухомлинська та ін.).

У дослідженнях українських учених-педагогів П. Автомонова, А. Алексюка, В. Бондаря, Г. Ващенко, А. Кузьмінського, В. Онищука, В. Паламарчук, І. Підласого та інших знаходимо науково обґрунтовані ідеї та дидактичні розробки з теорії навчання у середній та вищій школі, в яких відображено структуру та зміст процесу навчання (принципи, методи, форми, засоби навчання; контроль за навчальною діяльністю учнів і студентів), що є орієнтирами творчого вибору вчителів та викладачів.

Дослідження, здійснені на межі ХХ — ХХІ ст., потребують нового прочитання й переосмислення спадщини окремих педагогів-мислителів, відкриттям нових імен, повернення до історико-педагогічного контексту цілих періодів, які дають змогу краще пізнати минуле, збагнути сучасне й передбачити майбутнє, забезпечуючи єдність і наступність поколінь.

Відомий учений і громадський діяч Сава Христофорович Чавдаров (1892–1962) належить до плеяди непересічних постатей вітчизняної педагогічної думки, чия

наукова спадщина, освітня й громадська діяльність заслуговують на дослідження й всебічне осмислення. Чавдаров С. Х. — заслужений діяч науки, член-кореспондент АПН РРФСР, професор, автор підручників української мови для початкових класів, методик для педагогічних училищ, вищих навчальних закладів, монографій, посібників, статей.

Творчість С. Чавдарова розглядали З. Бакум, Л. Березівська, О. Біляєв, Л. Бондар, Н. Гац, Н. Гов'ядовська, Т. Донченко, В. Масальський, В. Палатна, О. Петрук, О. Проніков, Н. Сіранчук, С. Яворська, однак, з позиції науково-дидактичної спадщини С. Х. Чавдарова, зокрема особливостей навчальної діяльності школярів та її оцінювання, праці вченого недостатньо досліджувались.

Багатогранність педагогічної спадщини С. Чавдарова та досвіду його освітньої діяльності, значущість ідей педагога для сучасної теорії та практики навчання й виховання, зумовили написання цієї статті.

Мета статті — пошук у педагогічній спадщині С. Х. Чавдарова ідей структурування й змістовного наповнення підручників для молодших школярів, які б забезпечили сприйняття, розуміння, засвоєння та застосування учнями нових знань у процесі навчання в сучасній школі.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що час завжди накладає відбиток і на світогляд, і на результати наукових пошуків, спробуємо оцінити наукові праці С. Х. Чавдарова з позицій сьогодення помірковано, оскільки вони належать певному історичному часу, пройшли своєрідний історичний процес розвитку в конкретних соціальних і політичних умовах, згідно з якими розвивалася і школа.

Відомо, що науковий доробок С. Чавдарова налічує понад двісті наукових праць [1, с. 5]. У його методичних посібниках, підручниках і статтях, що свого часу задовольняли нагальні потреби школи і для нас мають чималу наукову цінність, знаходять своє відображення теорія і практика навчання.

Вивчення педагогічної спадщини С. Х. Чавдарова дає можливість встановити той факт, що автор постійно доповнював, переробляв підручники, поліпшуючи теоретичну, методичну та практичну частину, ілюстративний матеріал тощо.

Цікавою є методика побудови підручників С. Х. Чавдарова, за якою автор спочатку подає завдання проведення учнями під керівництвом вчителя навчального дослідження, а потім як висновок — узагальнення у вигляді правила, сформульованого у простій і доступній формі. Вправи для закріплення знань учнів, тексти яких змістовно насичені й подаються цікавими реченнями, сприяють активізації навчальної діяльності учнів та сприйняттю ними навчального матеріалу [3; 5; 7; 8; 9; 10; 11].

Зокрема, ми бачимо, що підручники «Українська мова» для 3-го і 4-го класів (автори С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженок), видані у 1961 році [6; 10; 11], побудовано методом індукції: вивчення матеріалу ведеться від спостереження над словами чи реченнями до граматичних висновків і правил. Відповідно до вікових особли-

востей учнів подано граматичні визначення. Практичну частину складено відповідно до дидактичних вимог: у ній достатньо вправ, різних за формою та змістом; більшість вправ передбачають лексичну та словникову роботу; певні (важливі для запам'ятовування щодо написання) слова виділяються в тексті графічно або схематично (рамкою). Схеми й таблиці, запропоновані у підручнику, слугують ілюстративним матеріалом або ж зразком для виконання різних вправ. До вправ творчого характеру автором дібрано малюнки різного змісту.

Важливо акцентувати на тому, що система вправ, які подано в підручниках, спрямована на свідоме засвоєння граматичних положень, орфографічного матеріалу, на розвиток логічного мислення учнів шляхом виконання завдань з поступовим нарощенням труднощів, на закріплення й повторення матеріалу. Особливого значення надано вправам із розвитку мовлення. У підручниках для 1–3 класів правила та визначення подано невеликими частинами, що дає змогу учню вільно орієнтуватись у тексті, усвідомлювати зміст та швидко знаходити інформацію для запам'ятовування.

Привертає увагу дотримання у підручниках принципів наступності й послідовності: на початку навчального року 2–3 тижні учні повторюють вивчене у попередньому класі, а далі — засвоюють новий матеріал. Спеціальні вправи й тексти мають пояснення та сприяють повторенню вивченого матеріалу.

У методичних порадах щодо роботи з ілюстраціями С. Х. Чавдаров загострює увагу вчителів на тому, щоб «у процесі виконання вправ учні не тільки засвоювали граматичні та орфографічні знання і навички, а й щоб розвивалася їх мова, щоб учні вчилися розуміти, як треба говорити, щоб поліпшувати мовленнєві вміння» [6, с. 48].

Аналізуючи методи навчання грамоті, можна зауважити, що особливого значення С. Х. Чавдаров надавав роботі над усвідомленням тексту, вважав, що у читанні має поєднуватися аналіз і синтез. Починати навчання слід підготовчими вправами, далі застосовують прийоми зіставлення слів і протяжна вимова та такі засоби, як: розрізна азбука, дошка, лото, карточки, схеми, малюнки, що урізноманітнюють і поживляють процес навчання. Робота відбувається переважно у зв'язку з читанням та відтворенням малюнків. Науковець наголошує, що на будь-якому етапі уроку має бути гра, яка викликає інтерес до навчання та як метод навчання сприяє засвоєнню дітьми навчального матеріалу.

Учений вважає, що під час навчання слід застосовувати різноманітні методи, орієнтуватися на розвиток мислення, на аналіз і синтез [4, с. 33]. Крім того, має значення чітке пояснення вчителя й уміло організована самостійна робота учнів. За усіх умов мають ураховуватися вікові особливості школярів.

Підвищення грамотності учнів С. Чавдаров вважав «найважливішим ступенем до опанування засобів культури» [4, с. 37]. «За знанням граматики, за знанням граматики-орфографічних правил повинні прийти й міцні навички [4, с. 45], що є безпосереднім результатом знань, усвідомленням того, що учень вивчав».

Він зауважував, що «Грамотність — це результат цілої системи шкільного навчання взагалі і навчання мови зокрема» [4, с. 47].

Серед методів навчання граматики й орфографії автор виділяв індукцію та дедукцію, вважав, що їх треба розглядати як шляхи умовиводу та не слід забувати про порівняння, зіставлення, аналогію, протиставлення — тобто, все, що пов'язано з поняттям аналізу.

У своїх методичних пошуках С. Чавдаров великого значення надавав «золотому» правилу дидактики — наочності. Тому у його підручниках багато таблиць, схем, малюнків щоб учням легше було засвоїти, легко відтворити матеріал, який вивчався. А щоб знання стали міцнішими автор привертає увагу до систематичного повторення вивченого. Така реалізація принципу міцності знань, на думку вченого, позбавляла учнів від незнання правил, неухважності, неточного відтворення правила, сплутування одного правила з іншим. У результаті наполегливої роботи над цими принципами автор пропонує методіку їх ефективного застосування, яка не втратила своєї актуальності та може бути творчо використаною під час навчання учнів сучасної школи.

Аналіз доробку ученого свідчить про те, як ґрунтовно він розробляв проблему методів навчання, виокремивши словесні, наочні та практичні. С. Чавдаров вважав, що ці три класичні групи методів впливають на формування світогляду, на розвиток мислення, пам'яті, творчої уяви, розвивають в учнів допитливість, кмітливість, увагу, силу волі, інтерес до знань, сприяють усебічному розвитку особистості [1, с. 17].

Важливого значення С. Чавдаров надавав розвитку усного й писемного мовлення учнів. Він вважав, що треба уже з першого класу привчати дітей «розповідати, висловлювати свої думки, передавати знання так, як це властиво живій природній мові учня: без напруження, без довгих пауз, без повторення сказаного слова чи речення» [3, с. 129]. Учений пропонував розвивати мовлення учнів під час вивчення різних розділів мови, за допомогою спеціальних вправ на уроках читання.

Найпоширенішими видами роботи вважав переказ, усні повідомлення на теми про мову, твори-роздуми, вправи з розвитку образного мовлення, різноманітні форми роботи за картинками, складання самостійних творів.

Не можна не погодитись з тим, що педагогічні ідеї С. Х. Чавдарова щодо структурування та змістового наповнення підручників, описані ним різні види роботи з навчальними текстами, які були запропоновані автором багато десятиків років тому, викликають інтерес у нових поколінь вчителів початкової школи та викладачів педагогічних закладів вищої освіти, які готують студентів до майбутньої професійної діяльності в сучасній школі. Це підтверджує актуальність методик С. Чавдарова та доцільність дослідження його педагогічних ідей з метою застосування у сучасній педагогічній практиці.

Висновки. Творчий доробок Сави Христофоровича Чавдарова — це яскраве свідчення розвитку дидактичної теорії та практики у другій третині ХХ століття. Вивчення його праць поглиблює й збагачує ті наукові засади, які є цінними для

успішного вибудовування національної системи освіти. Дидактичні ідеї С. Х. Чавдарова знаходять усе більшого втілення під час формулювання сучасних вимог до результатів навчальної діяльності школярів. Зокрема, Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти, що спрямований на виконання завдань загальноосвітніх навчальних закладів II і III ступеня та визначає вимоги до освіченості учнів основної і старшої школи на основі діяльнісного підходу, передбачає спрямованість навчально-виховного процесу на розвиток умінь і навичок особистості, застосування на практиці здобутих знань з різних навчальних предметів, успішну адаптацію людини в соціумі, професійну самореалізацію, формування здібностей до колективної діяльності та самоосвіти.

Використані джерела

1. Бакум З. П. Лінгводидактична спадщина С. Х. Чавдарова: Дис. ... канд. пед. наук./ З. П. Бакум — К., 1996. — 157с.
2. Педагогіка: Підручник для педагогічних вищих шкіл /За ред. проф. С. Х. Чавдарова. — К.: Рад. школа, 1939. — 592 с.; 1940. — 2-е вид. — 592 с.
3. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови в початковій школі: Підручник для педагогічних шкіл і посібник для учителів початкової школи./ С. Х. Чавдаров — К.-Х.: Рад. школа, 1938. — 340 с.
4. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі. / С. Х. Чавдаров — К.-Х.: Рад. школа, 1939. — 1-е вид. — 183 с.; 1941. — 2-е вид. — 204 с.; 1946. — 3-є вид. — 210 с.
5. Чавдаров С. Х. Українська мова.: Підручник для II класу початкової школи. / С. Х. Чавдаров — Вид. 5-е. — К.: Рад. школа, 1944. — 104 с.; 1959. — 20-е вид. — 128 с.
6. Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С. Українська мова: Підручник для восьмирічної школи. 3 клас. / С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк — К.: Рад. школа, 1961.
7. Чавдаров С. Х. Українська мова.: Підручник для восьмирічної школи. I клас/ С. Х. Чавдаров — К.: Рад. школа, 1960. — 79 с; 1967. — 8-е вид. — 79 с.
8. Чавдаров С. Х. Українська мова: Підручник для 1 класу. / С. Х. Чавдаров — К.: Рад.школа, 1968. — 164 с.
9. Чавдаров С. Х. Українська мова.: Підручник для восьмирічної школи. 2 клас. / С. Х. Чавдаров — К.: Рад. школа, 1960. — 120 с.; 1965. — 7-е вид. — 120 с.
10. Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С. Українська мова.: Підручник для восьмирічної школи. 3 клас. — К.: Рад. школа, 1960. — 158 с. — 1965. — 7-е вид. — 168 с.
11. Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С. Українська мова: Підручник для восьмирічної школи. 4 клас. / С. Х. Чавдаров — К.: Рад. школа, 1960. — 160 с.; 1965. — 6-е вид. — 160 с.

References

1. Bakum Z. P. Lnhvodydaktychna spadshhyna S. X. Chavdarova: Dys. ... kand. ped. nauk. — K., 1996. — 157s.
2. Pedahohika: Pidruchnyk dlya pedahohichnyx vyshnyx shkil /Za red. prof. S. X. Chavdarova. — K.: Rad. shkola, 1939. — 592 s.; 1940. — 2-e vyd. — 592 s.

3. Chavdarov S. X. Metodyka vykladannya ukrayins'koyi movy v pochatkovij shkoli: Pidruchnyk dlya pedahohichnyx shkil i posibnyk dlya uchyteliv pochatkovoyi shkoly. — K.-X.: Rad. shkola, 1938. — 340 s.
4. Chavdarov S. X. Metodyka vykladannya ukrayins'koyi movy (hramatyky i pravopysu) v serednij shkoli. — K.-X.: Rad. shkola, 1939. — 1-e vyd. — 183 s.; 1941. — 2-e vyd. — 204 s.; 1946. — 3-ye vyd. — 210 s.
5. Chavdarov S. X. Ukrayins'ka mova.: Pidruchnyk dlya II klasu pochatkovoyi shkoly. Vyd. 5-e. — K.: Rad. shkola, 1944. — 104 s.; 1959. — 20-e vyd. — 128 s.
6. Chavdarov S. X., Sazhenyuk B. S. Ukrayins'ka mova: Pidruchnyk dlya vos'myrichnoyi shkoly. 3 klas. — K.: Rad. shkola, 1961.
7. Chavdarov S. X. Ukrayins'ka mova.: Pidruchnyk dlya vos'myrichnoyi shkoly. I klas — K.: Rad. shkola, 1960. — 79 s; 1967. — 8-e vyd. — 79 s.
8. Chavdarov S. X. Ukrayins'ka mova: Pidruchnyk dlya 1 klasu. — K.: Rad.shkola, 1968. — 164 s.
9. Chavdarov S. X. Ukrayins'ka mova.: Pidruchnyk dlya vos'myrichnoyi shkoly. 2 klas. — K.: Rad. shkola, 1960. — 120 s.; 1965. — 7-e vyd. — 120 s.
10. Chavdarov S. X., Sazhenyuk B. S. Ukrayins'ka mova.: Pidruchnyk dlya vos'myrichnoyi shkoly. 3 klas. — K.: Rad. shkola, 1960. — 158 s. — 1965. — 7-e vyd. — 168 s.
11. Chavdarov S. X., Sazhenyuk B. S. Ukrayins'ka mova: Pidruchnyk dlya vos'myrichnoyi shkoly. 4 klas. — K.: Rad. shkola, 1960. — 160 s.; 1965. — 6-e vyd. — 160 s.

Кузьменко А. Ю.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИДЕИ ПО СОЗДАНИЮ УЧЕБНИКОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ С. Х. ЧАВДАРОВА

В статье раскрывается значение педагогического наследия известного украинского ученого Саввы Христофоровича Чавдарова (1892–1962) для современной педагогической науки и практики. В частности, автором на основе анализа известных работ ученого (учебников украинского языка для начальных классов, методик для педагогических училищ и высших учебных заведений и т. п.) определены и охарактеризованы методические приемы учебников, которые позволяют обеспечить изучение учащимися учебного материала через восприятие и осознание ими учебных текстов и наглядных материалов.

Исследования, творческое переосмысление дидактических идей С. Х. Чавдарова и применение в создании учебников углубляет и обогащает научные основы, способствующие повышению качества учебной книги на современном этапе реформирования национальной системы образования.

Ключевые слова: педагогическое наследие С. Х. Чавдарова; дидактика; методы обучения; организация учебного процесса; методика преподавания; образовательная деятельность.

Kuzmenko A.

DIDACTIC IDEAS OF TEXTBOOKS CREATION IN PEDAGOGICAL HERITAGE OF S. CHAVDAROV

The current stage of the development of the Ukrainian society is characterized by significant changes in all its spheres, including the field of education, the significance of which is considerably increasing in the context of socio-cultural problems facing sovereign Ukraine.

The modern paradigm of education and upbringing requires a critical reflection of the past which would help to improve the living conditions of a person in order to further his/her movement and development.

A series of works devoted to the new reading of the heritage of individual pedagogical thinkers, the discovery of new names and the return to historical and pedagogical context of entire periods appeared at the turn of the XX — XXI centuries. To sustain the logic of historical and pedagogical research we turn to the figure of Sava Chavdarov: a teacher-practitioner, a methodologist, a cultural-educational as well as a public figure. The multidimensional nature of S. Chavdarov's pedagogical heritage and the experience of his educational activity, the significance of the teacher's ideas to the modern theory and practice of education and upbringing is the subject of scientific research that enriches the history of Ukrainian pedagogy.

The creative achievements of teachers, their theoretical and practical developments in the field of pedagogy are returned to us through their ideas, interesting considerations concerning the construction of the educational process in school, the structural components of the learning process, the problems of teaching methods of various subjects and, finally, the improvement of modern teaching technologies.

A well-known scholar, organizer of the educational process at secondary and higher educational institutions, a scientist and public figure, Sava Chavdarov (1892–1962), belongs to a galaxy of outstanding figures of the national pedagogical thought, whose scientific heritage, educational and social work deserve comprehensive reflection. S. Chavdarov — the honored scientist, Corresponding Member of the Academy of Pedagogical Sciences of the RRFSR, professor, the author of the Ukrainian language textbooks for the 1, 2, 3, 4th grades, of the methods for pedagogical schools, higher educational establishments, monographs, manuals, articles. S. Chavdarov's scientific achievements are known to number more than two hundred scientific works. An analysis of the scientist's work shows how he thoroughly developed the problem of teaching methods.

The theory and practice of teaching have their reflection in his methodological manuals, textbooks and articles, that at their times met the urgent needs of the school and are still of considerable scientific value.

Keywords: pedagogical legacy of S. Chavdarov; didactics; teaching methods; organization of initial process; teaching methods; educational activity.